

**«ЧТО ТАКОЕ СОВРЕМЕННОЕ УКРАИНСТВО?»:
АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ ПРО НАЦІЮ, КОСМОПОЛІТИЗМ
І ФЕДЕРАЛІЗАЦІЮ**

У статті аналізуються політичні погляди відомого українського сходознавця і філолога Агатангела Кримського, представлений текстуальний аналіз рукопису «Что такое современное украинство?», де автор описує різні ідейні течії та формування ідеології сучасного українства.

Ключові слова: українство, нація, космополітизм, федералізація, імперія.

Історія розвитку українського національного проекту цікава великою кількістю праць сучасників, де описані різноманітні його варіанти. У Російській імперії діяльність «Старої Громади», рух хлопоманів, творчість Михайла Драгоманова та українського історика Володимира Антоновича актуалізували «європейську тему», що ставала основною українських дискусій про природу відмінностей України від Росії. Теза про те, що історичні зв'язки українців з Європою відрізняють їх від росіян, перетворилася в центральний міф української національної ідеології¹. Відповідно до нього український національний проект можна розглядати у рамках націотворення в Центральній і Східній Європі². Відомо, що в цій частині Європи поети, історики й філологи зіграли ключову роль у формуванні національних ідей та уявлень. Тому тодішні національні історії стали засобом привласнення минулого — явищ, подій, імен та територій — від імені певного колективу, який починає усвідомлювати себе нацією³. Так, історичні наративи легітимізували нові національні проекти. В українському випадку це була публікація в 1898 році першого тому «Історії України-Руси» Михайла Грушевського, що стало своєрідним завершенням формування ідеї української нації у XIX ст.

У центрі цього дослідження постать Агатангела Кримського, відомого світовій та українській науці мовознавця і орієнталіста. Він був один із засновників Всеукраїнської академії наук в 1918 р. — її неодмінним секретарем. Але раніше, наприкінці XIX ст., Кримський зацікавився ідеологією українського націоналізму, що ставав платформою багатьох політичних організацій. Цей інтерес був коротким у часовому вимірі, адже після перемоги більшовизму він полишив

---

* **Геннадій Корольов** — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

¹ Шпорлюк Р. Формирование современной Украины: западное измерение // Перекрестки (Вильнюс). — № 1–2. — 2006. — С. 21.

² Див.: Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. — Київ, 1996. — 360 с.

³ Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. — Киев, 2012. — С. 17.

осмислювати це питання. Найбільш повно погляди Кримського щодо націоналізму викладені ним в рукописній і незавершеній праці «Что такое современное украинство?», що була написана в 1903 році⁴. Підкреслимо, що у цьому дослідженні ми цитуватимемо рукопис мовою оригіналу.

Завдання статті полягають у спробі реконструювати особливості політичного світогляду А.Ю. Кримського, його уявлень про націю, питання федералізації і космополітизму, спробуємо проаналізувати суперечливий зміст зазначеного рукопису, а також показати розвиток його національних уявлень, як людини іншого етнічного походження. Останній аспект важливий, як підтвердження конструктивістського підходу щодо визначення нації, котрий не сприймався Кримським. Слід зазначити, що у даній статті фіксуються політичні уявлення Кримського на зламі XIX–XX ст., що під впливом подій Російської революції 1917 року і українського національного руху еволюціонували і зазнавали трансформацій.

Методологія цього тексту ґрунтується на двох основних підходах: біографічному, який дозволить пояснити суперечливі і парадоксальні тези рукопису особливостями особистості і обставинами біографії Кримського; та історії ідей, коли специфіка інтерпретацій ученим наукових і політичних концепцій розшифровується через співвіднесення з широким інтелектуальним контекстом, актуальним для нього.

Агатангел Кримський народився в 1871 році в родині інтелігентів у Володимирі-Волинському на території православної Волині, де виховувався в традиціях руської культури, його рідними мовами були — українська та російська⁵. Він сам визнавав, що рівнозначно спілкувався на цих мовах, не відчуваючи незручностей у повсякденному житті⁶. Кримський мав прямих предків серед кримських татар (по батькові) і польсько-литовське (по матері) коріння⁷. У 1892 році в листі до відомого українського письменника Бориса Грінченка, він писав: «Мусю Вам признатися, що в мені й кровинки української немає: мати моя — українська полька (дуже проста жінка), а батько — білорус (міщанського роду..., загальнорус по пересвідченнях). Я родився і виріс на Україні та й українізувався»⁸. Виходячи зі змісту цього листа, в молодості і майбутньому Кримський уважав за краще не афішувати своє етнічне походження. Під час навчання в Лазаревському інституті східних мов у Москві, він займав українофільські позиції — і приховував своє татарське коріння, оголошуючи батька «білорусом» і, особливо, підкреслюючи, що мати, хоч і полька, але «дуже проста жінка». Важливо відзначити, що в популістському ідейному контексті українського руху, де «поляки» символізували соціально-економічний статус «панів»

---

⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі — ІРНБУВ). — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 20 зв.

⁵ А. Кримський до Б. Грінченка, 17 червня 1892 р. // Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1917 рр.). — Т. 1. — Київ, 2005. — С. 78.

⁶ Там само.

⁷ *Гурницький К.И.* Агафангел Ефимович Крымский. — Москва, 1980. — С. 5, 6.

⁸ Лист А. Кримського до Б. Грінченка від 17 червня 1892 р. — С. 79.

(а євреї — буржуазію), цим зауваженням Кримський намагався релятивізувати польське походження матері.

Однак питання залишається відкритим, чому під час навчання в Москві Кримський обирав українську ідентичність? Варто підкреслити, що тоді ж він остаточно став атеїстом. Припустимо, що все це допомогло йому сформувати опозиційне реноме в умовах московського життя, що, мабуть, не найкращим чином впливало на нього. До всього цього, очевидно, що Кримський не бачив/побачив наукових і кар'єрних перспектив у Лазаревському інституті. У листі до свого академічного наставника, професора Всеволода Міллера він писав про небажання працювати в Імператорській Академії наук в Санкт-Петербурзі, аргументуючи це погіршенням здоров'я, неможливістю дописати дисертацію і багатьма іншими буденними проблемами⁹. 1892–1896 роках він вчився на історико-філологічному факультеті Московського університету. У підсумку, саме конфлікт з Міллером спонукав Кримського до переїзду до Москви¹⁰.

Інтерес до політики у Кримського з'явився ще з 90-х років XIX ст. У цей час він друкувався на сторінках галицьких руських видань. Відомо, що вчений написав кілька цікавих публікацій і літературних рецензій у галицькій газеті «Зоря», журналах «Правда», «Дзеркало», «Киевская старина», а також «Національні проблеми» (1915), який був присвячений життю на окраїнах імперії в період Першої світової війни¹¹.

У квітні 1893 року в газеті «Правда» Кримський опублікував відгук на текст «Profession de foi молодих українців», підготовлений Братством тарасівців. Відзначаючи націоналізм в програмі братчиків, він закликав до відмовитися від русофільства і повсюдно використовувати українську мову, щоб доводити свою українськість¹². Останнє формулювання він сформулював під впливом свого вчителя Павла Житецького з Київської Колегії Павла Галагана.

Основним об'єктом нашого дослідження політичних поглядів Кримського буде текстуальний аналіз рукопису «Что такое современное украинство?», що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Це рукописний російськомовний текст на 53 аркушах. Доповненням до зазначеного тексту є дослідження «Українська література» (що складається з декількох блоків, озаглавлених віршами українських поетів і написане на інших 150 аркушах), що міститься в тій же справі. Концептуально ця робота багато в чому доповнює попередній текст, проте невідомо це було продовження, розділ попереднього чи взагалі самостійне дослідження. Крім цього, певне значення для реалізації завдань статті має використання епістолярію та інших робіт ученого, а також аналіз літератури, котрою послуговувався Кримський.

---

⁹ *Прицак О.* Про Агатангела Кримського у 120-ті роковини народження // Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості. — Київ, 2006. — С. 20–21.

¹⁰ *Павличко С.* Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського. — Київ, 2001. — С. 247.

¹¹ *Дмитриев А.* Украинская наука и ее имперские контексты (XIX — начало XX века) // *Ab Imperio*. — № 4. — 2007: 165.

¹² Народ. Орган русько-української радикальної партії. (Коломия) 15 юля 1893 р. — С. 10.

Уперше в науковий обіг рукопис ввела український історик літератури і критик Соломія Павличко, акурат у книзі, присвяченій Кримському¹³. Слід підкреслити, що дослідниця вважала рукопис конспектом, творчою лабораторією Кримського і незавершеним науковим дослідженням¹⁴. Однак, як нам здається, це досить суперечливе твердження, тому з цією інтерпретацією Павличко ми і будемо дискутувати.

У нормативній українській історіографії постать академіка Кримського розглядалася на основі його професійної діяльності як сходознавця і філолога. Інтерес до вивчення його політичних поглядів залишався заручником слабкої джерельної бази, точніше — відсутності даних про політичні роботи вченого¹⁵. Сильний вплив на таке табу мав конфлікт Кримського з відомим українським істориком Михайлом Грушевським під час у період його роботи в Всеукраїнської академії наук¹⁶. Ці чинники формували ставлення дослідників до теми «Кримський як політичний мислитель», який слід це визнати, таким не являвся. Однак він, як і багато інших вчених та громадських діячів, був «сином своєї епохи», тому його також цікавили питання соціального і національного вивчення.

Світогляд Кримського формувалося під впливом різних ідеологій XIX ст., що поширювалися під впливом західної політичної думки. Значний інтерес він проявляв до лібералізму, при цьому захоплюючись також популярними соціалістичними ідеями. Однак найбільший вплив на Кримського справили саме український націоналізм. Вперше з націоналістичними гаслами він познайомився в період навчання у київській Колегії Павла Галагана та після прочитання праць деяких українських мислителів¹⁷. За його власним визнанням, українофілом і українцем він став після ознайомлення з передмовою відомого політичного інтелектуала Михайла Драгоманова до повістей українського письменника Осипа-Юрія Федьковича¹⁸. Відоме також його листування з письменником Борисом Грінченком, що допомагає реконструювати процес формування українських національних уявлень Кримського¹⁹. Він вів листування з тодішніми діячами галицького національного руху Омеляном Огоновським, Іваном Франком, Олександром Барвінським, Михайлом Павликом. Сам же Грінченко, який

---

¹³ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського... — С. 328.

¹⁴ Там само. — С. 280.

¹⁵ Полонська-Василенко Н. Академік Агатангел Юхимович Кримський, 1871–1942 // Український історик. — 1971. — № 03–04. — С. 31–32.

¹⁶ Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості. — Київ, 2006. — 564 с.; Матвеева Л., Циганкова Е. А.Ю. Кримський — неодмінний секретар Всеукраїнської Академії Наук: вибране листування. — Київ, 1997. — 171 с.

¹⁷ А. Кримський до Б. Грінченка, 17 червня 1892 р. // Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1917 рр.). — Т. 1. — Київ, 2005. — С. 78.

¹⁸ Прицак О. Про Агатангела Кримського у 12-ті роковини народження // Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості. — С. 13.

¹⁹ Див.: Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.): У 2 томах. — Київ, 2005.

полемізував з Драгомановим щодо питання національного звільнення, дуже прихильно відгукувався про Кримського, виділяючи його авторську індивідуальність, обширну ерудицію, вміння просто і цікаво писати навіть для спеціальних видань²⁰. Можна припустити, що під його впливом формувався певний радикалізм Кримського щодо політичних процесів у Російській імперії. Політичні позиції Драгоманова про національний розвиток у Східній Європі вчений критикував, звинувачуючи його в космополітизмі²¹. Ця думка мала опертя у переконанні Кримського, що Драгоманов на початку політичної і наукової діяльності належав до табору «общерусских» діячів²².

У тексті рукопису Кримський поставив питання сутності українства, етапів формування української нації та розвитку націоналізму. Однак ця серйозна проблема, визначена ним, не була до кінця вирішеною. Текст і робота залишилися незавершеними. Чим був текст Кримського? Чи була це спроба написати повноцінне наукове дослідження, публіцистичну працю або ж просто записи власних рефлексій на тодішні політичні процеси? Що хотів донести автор своїм читачам? Адже, на початку роботи, він писав, що вона адресована учнівській молоді²³!

Нам досі невідомо жодної згадки про бажання опублікувати цю роботу. Тому появу рукопису варто розглядати в двох контекстах. Перший, можна припустити, що вона з'явилася як реакція на відмову прийняти Кримського на роботу до Імператорської Академії наук і конфлікт з професором Міллером. Другий, очевидно, що вчений планував її закінчити, проте російські революції 1905 і 1917 рр., перемога інтернаціоналізму в Росії, встановлення більшовицького режиму, не дозволили йому це зробити.

Однак повернемося до тексту. З чого ж почав Кримський? Він звернувся до актуальної літератури свого часу — це праці теоретиків марксизму, лібералізму і націоналізму. Кримського цікавить ліберальна філософія британського мислителя Джона Мілля і ліберальний політичний рух. Тему «сучасного» українства він планував розглянути на основі усіх відомих ідеологій. На початку роботи він зробив важливе спостереження, що «для массы украинский вопрос — terra incognita и сего дня»²⁴. Виходячи з цього, він поставив завдання пояснити сутність «теории национальности» і показати ставлення «политического украинства к русскому революционному движению»²⁵.

На його думку, ці інтелектуальні взаємовідносини почалися з «легкой руки [Виссариона] Белинского», коли з'явилося «невероятно легкое отношение к украинству, а также еще и недостаточное глумление над предметом, священных

---

²⁰ Гринченко Б. А.Е. Крымский, как украинский писатель // Киевская старина. — 1903. — № 1. — С. 118–119.

²¹ А. Кримський до Б. Грінчека, 20 липня 1892 р. // Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1917 рр.). — Т. 1. — С. 94, 99, 100–101.

²² Кримський А. Розвідки, статті, замітки (I–XXVII). — Київ, 1928. — С. 311.

²³ ІР НБУВ. — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 4.

²⁴ ІР НБУВ. — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 3.

²⁵ Там само. — Арк. 7.

для передовых его последователей»²⁶. Тут Кримський повторював відомі на той час аргументи, що були широко використані в політичних працях українських інтелектуалів XIX ст.²⁷. Далі, розглядаючи виникнення «українського питання» в імперії Романових, він дійшов до висновку, що це була реакція на поширення українського слова і мови, апогеєм якого була творчість Тараса Шевченка²⁸.

Звернення до ролі мови дозволяє нам стверджувати, що Кримський конструював чергову колоніальну парадигму української історії та визвольної ідеології. Її сутність полягає в створенні образу України як жертви московського жорстокого самодержавства. Ця позиція, як побачимо, стала однією з базових пояснювальних моделей Кримського. В обґрунтування своєї думки він наводив аргумент з недалекого минулого, що таке ставлення до України відобразилося у прийнятті 18 травня 1876 року відомого Емського указу, що «осудил на смерть украинскую национальность посредством запрещения украинского слова: научных трудов, современных изданий и прочее, особенно популяризации для народа, темнота которого особенно ревниво охраняется — ... более чем темнота народа великорусского»²⁹. Поряд з цим Кримський упевнений, що «украинцам нет дела до этих ошибочных и вредных воззрений, развитых в прошлом склонного великорусского ума к архаизмам и азиатчине, а теперь снова, может быть, оживляемых воскресшим духом «всепожирающей татарско-немецкой московщины»³⁰. Тут учений навмисно використав цей оксюморон, який сформулював історик, професор Київського університету Св. Володимира Микола Костомаров у листі до російського еміграційного публіциста Олександра Герцена в січні 1860 року щодо намірів імператора Олександра II скасувати кріпосне право.

В цьому аспекті «татарско-немецкая московщина» як антитеза істинному українству є ключем до розуміння парадоксального ідеалу Кримського, який неможливо звести до «антиколоніалізму», «західництва» або, навпаки, орієнталізму. Очевидно, тут зіграли роль інші мотиви і завдання, які мав автор. Таке звернення спрямовано на конструювання образу ворога для українців, яким оголошувалася «азиатчина и Московщина». Представляючи такий набір ідей, у Кримського прочитується бажання створити різко негативний образ Російської імперії. Логіка зрозуміла: тодішні українські національні діячі такими заявами про відмінності між українцями і росіянами доводили власну окремішність і самотність.

Це підтверджував сам Кримський, який розумів традиції українського націоналізму в рамках імперського дискурсу «естественной эволюции жизни Украины». Він вважав, що українці користуються культурною традицією волелюбних предків, «которые именно стремились установить «единство общественного украинского воспитания»³¹. Адже «интересы серомы, этого в прошлом единственно верного носителя и хранителя национальности украинской, послу-

---

²⁶ Там само.

²⁷ Див.: *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. — Київ, 1999. — 336 с.

²⁸ ІР НБУВ. — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 5.

²⁹ Там само. — Арк. 5зв.

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

жили путеводной звездой в их многострадальной, скитальческой жизни»³². Спроба описати істоту української історії через страждання селянства було традицією тодішнього народництва.

Очевидно, звернення до селянської сутності української нації привели Кримського до думки про демократичний характер українського націоналізму, що головним гаслом проголошував повагу до людини і боротьбу за права особистості і суспільства³³. Далі його каталог ідей розширювався за рахунок позиції народництва, що впливало на тодішню історичну літературу³⁴. Висновок зрозумілий: під впливом Грінченка, соціалістичних і націоналістичних ідей Кримський поставив українські та селянські інтереси в центр власної національної парадигми.

Далі його рефлексії стосуються суті націоналізму, що представляється пробудженням свідомості, свободи думки і вільної самостійної критики³⁵. Паралельно український націоналізм Кримський інтерпретував як «право украинского народа на свою землю, облитую ее потом и кровью, право на работу, которая дает возможность на жизнь ... право на собственное самоопределение»³⁶. Тут, можна відзначити набір суперечностей ліберального і націоналістичного характеру, що використовувалися ним для посилення власних формулювань. Це відображено у декількох тезах рукопису. Кримський уже вважав «національність» великим явищем, а не раціональним розрахунком, для нього це серце людини і народу, його дух, які становлять зміст життя³⁷. Трудно зрозуміти такий різкий перехід до протилежного розуміння нації. Очевидно, що таке конструктивістське визначення нації пояснюється його бажанням приховати власне етнічне походження.

Спираючись на тезу про історичну пригніченість українців, Кримський робив висновок про залежність розвитку народу від «сохранения чистоты расового типа украинца»³⁸, тому що це «глубокий антропологический факт» і «лучшая порука сохранения национальности»³⁹. Звернення до расових категорій може свідчити про спробу віднайти адекватну пояснювальну модель нації в українському випадку. Тому для Кримського тодішня «деятельность националиста-народовца не может ограничиваться исключительно развитием родной речи, а обязана захватывать все духовные, бытовые, экономические и политико-правовые стороны жизни нашей нации, в их национально-политических фор-

---

³² Там само. — Арк. 45–46.

³³ Там само. — Арк. 47.

³⁴ Див.: *Костомаров Н.И.* Мысли об истории Малороссии. В кн.: Библиотека для чтения. — Т. 78. — № 9. — Б/м 1846. — С. 21–42; *Пытин А.Н.* История русской этнографии. — Т. 3: Этнография малорусская. — СПб., 1891. — 428 с.

³⁵ ІР НБУВ. — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 47.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. — Арк. 47 зв.

³⁸ ІР НБУВ. — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 103 зв.

³⁹ Там само.

мах»⁴⁰. Ця цитата показує інше розуміння ним нації вже як даної реальності, що згодом обґрунтоване у дослідженнях Юджина Вебера.

Використовуючи безліч цитат з праць, як російських, так і європейських мислителів, учений обґрунтовував думку про «знедолену» і «складну» боротьбу українців за незалежність. Задля посилення цієї тези, він посилався на досвід національно-визвольної боротьби Ірландії, про який дізнався з праць Джона Мілля і Михайла Драгоманова. Для цього Кримський описував сюжети розвитку політичних ідей українства в ХІХ ст. У центрі його уваги творчість видатного українського поета і письменника Тараса Шевченка, Валуєвський циркуляр 1863 року і Емський указ 1876 року, що були прийняті для обмеження використання української мови. Це дозволило йому запропонувати пояснювальну модель, що ґрунтується на факті потужної асиміляційної політики самодержавства. У підсумку, Кримський використовував все те, що формувало тодішнє уявлення про колоніальний статус українських земель у складі імперії Романових.

У цьому контексті ми спробуємо припустити, що Кримський писав свій текст, як колоніальний інтелектуал. Його уявлення про Україну як «східну Ірландію», тези про пригнічений стан української мови і використання конструкту на зразок «татарско-немецкая московщина» становлять базовий набір аргументів. Кримський уважав, що рушійною силою трансформації імперії може стати капіталізм, який підняв на новий рівень національні гасла. В межах цієї «світової» тенденції «Россия» просто пустий звук і «азиатчина»⁴¹. На сторінках своєї роботи імперію Романових він називав Великоросія, «Росія» в лапках, що свідчить про використання ним популярних колоніальних міфологем російського революційного руху.

Знаючи соціалістичну літературу, Кримський ставив питання щодо взаємозалежності національного і соціального питань, а також пріоритету одного з них для українського руху. Посилаючись на українофілів, він продовжував обґрунтовувати колоніальний міф про російську Україну, як найбільш пригноблену країну імперії. Для описання цього формулювання він звертається до марксизму. На його думку, епоха капіталізму передувала розвиткові націоналізму і національних відмінностей. Виходячи з цього, Кримський на сторінках рукопису критикував позицію Карла Каутського, Августа Бебеля і представника російського романтичного народництва Петра Лаврова про злиття і відмирання націй внаслідок розвитку економічних і торговельних відносин. Мабуть тому, людство так наблизилося до інтернаціоналізму і космополітизму, що зводять життя кожної окремої людини лише до матеріальних інтересів і потреб. Він резюмував, що «серйозною» небезпекою для національної ідеї та цивілізованого світу є питання перевиробництва в капіталістичних країнах, що гальмувало економічний розвиток⁴².

Пропонуючи все це нагромадження смислів, Кримський піднімав мовне питання, що зі зрозумілих причин цікавило його як філолога. «Язык как

---

⁴⁰ Там само. — Арк. 47 зв.

⁴¹ ІР НБУВ. — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 29.

⁴² Там само. — Арк. 29.

психофизиологическое явление имеет громадное значение для духовно-нравственного существа, как индивидуального, так и коллективного, т. е. для всей нации», — писав він⁴³. Ця цитата за своїм змістовим наповненням близька до романтичної інтерпретації нації, як сукупності живих організмів, одухотворених Абсолютом. Знову Кримський дійшов до думки, що мова не була визначальним фактором націоналізму, тому що трансформація спільнот у національні держави була результатом економічного розвитку⁴⁴. Цю позицію він знову посилював прикладом Ірландії, де вирішенням «вопроса о языках» не усуваються національні протиріччя, якщо залишаються в силі економічні проблеми⁴⁵. Далі посилюючись на Каутського, Кримський писав, що «национальная идея оказывает громадное влияние на народы современной культуры, влияние, которого невозможно объяснить одними искусственными махинациями»⁴⁶. Ця фікція в уявленнях ученого вказує на розуміння ним важливості переходу від культурних вимог до політичних цілей. Однак політизація галицького і наддніпрянського рухів наприкінці ХІХ ст. вже відбулася: адже ідея самостійності стала головним гаслом визвольного руху «обох Україн». 5 січня 1900 р. Народний комітет Української національно-демократичної партії у Львові опублікував відозву «Братя Русини», в якому була сформульована ідея незалежності: «Нашим ідеалом повинна бути незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації об'єдналися в одну новочасну, культурну державу»⁴⁷. Цей документ, надрукований газетою «Дьло», підписали видатні діячі тодішнього галицького руху, в тому числі Іван Франко, Михайло Грушевський, Кость Левицький та ін. У російській же Україні ідея самостійності отримала обґрунтування в невеликій брошурі полтавського адвоката Миколи Міхновського «Самостійна Україна», що була опублікована в тому ж році⁴⁸. Згодом текст Міхновського став політичною програмою Радикальної Української партії. Фактично, описування Кримським політизації українського питання було рефлексією постфактум.

Пояснюючи розвиток національних рухів «неісторичних» народів, Кримський зробив висновок, що психологія того часу вже перестала бути «психологией глухонемых»⁴⁹. Важливо, що його спостереження про те, що ідеї не мають кордонів і вільно полонять уми народів, відображало тогочасну імперську ситуацію. Однак до кінця не зрозуміло, що цим він хотів сказати? Кримський протиставляв поширення націоналізму космополітизмові, що ставав певною формою самоусвідомлення серед російських мислителів і революціонерів. «Протиотрутою» космополітизму було російське народництво, тому потрібно повернутися до «витоків». Посилаючись на раціональний патріотизм Лаврова, Кримський розглядав його основою формування цивілізованого суспільства і

---

⁴³ ІР НБУВ. — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 36 зв.

⁴⁴ Павличко С. Зазн. праця. — С. 267–268.

⁴⁵ ІР НБУВ. — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 22.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Дьло (газета). Львов, 24 грудня 1899 (5 січня 1900). — С. 1.

⁴⁸ Міхновський М. Самостійна Україна. — Львів, 1900. — С. 16.

⁴⁹ ІР НБУВ. — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 36 зв.

його інститутів, що в кінцевому результаті приведе до досконалості⁵⁰. Таким ідеалом для нього була «держава-нація» в розумінні Карла Каутського: «В Европе теперь существует лишь незначительная часть государств, которые основаны не на принципе национальности, эти немногие государства не могут считаться современными государствами: такова республика Швейцария (крестьянская), такова Австрия, Россия...»⁵¹. В останніх двох імперіях взагалі реалізується політика створення єдиної нації⁵².

Прихильність до космополітичних ідеалів об'єднувала російських революціонерів від декабристів і до Герцена. Тому його поширення може нашкодити націоналізму. Для аналізу цього питання Кримський використав роботу відомого українського громадського діяча, публіциста та історика літератури Сергія Єфремова «Національне питання в Норвегії», видану в 1902 р. у серії «Літературно-наукова бібліотека»⁵³. Він приймав поділ націй на «культурні» і «некультурні», описаний Єфремовим. «Некультурна нація» не має своєї національної самосвідомості, свого національного «Я», і тому вона ще не здатна діяти історично⁵⁴. «Культурна (освічена) нація» здатна захистити і розвивати своє національне «Я», а також вести свідому національну боротьбу⁵⁵. Кримському імпонувала наступна позиція Єфремова, що саме культура і просвітництво надають національному рухові потужності, інтенсивності, сили⁵⁶. Завдяки освіті почався процес формування культурних основ націй у Європі, пізніше цю думку викладе британський історик Ентоні Сміт.

Отримавши розвиток на Заході, націоналізм став магістральним шляхом світової історії. Космополітизм навпаки суперечить цьому шляхові, піддаючи сумніву саму ідею нації, бо відволікання людини від її племінних і культурних особливостей і розумового складу, розрив із загальним прогресом цивілізації, виражається в тому, що народи свідоміше диференціюються, ще більше отримують засобів і випадків порівнювати себе з іншими народами⁵⁷.

Порівнюючи роль космополітизму і націоналізму в Європі та Росії, Кримський знову звертається до праці «Исторические письма» Петра Лаврова. Він продовжував критикувати космополітизм, як ідею, що суперечить прогресу людства. У цьому аспекті найбільш обґрунтованою йому бачиться позиція руського філолога, професора Олександра Потебні про послідовний і освічений націоналізм як інтернаціоналізм⁵⁸. У підсумку Кримський закликав до пропаганди ідей націоналізму всіма засобами, незважаючи на відмінності між народами.

---

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само.

⁵³ *Єфремов С.* Національне питання в Норвегії. Львів: з друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка, 1902. — С. 66.

⁵⁴ Там само. — С. 10.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само. — С. 11.

⁵⁷ ІР НБУВ. — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 9.

⁵⁸ Там само. — Арк. 14.

Описана вище логіка політичних оцінок мала епігонський характер. Кримський викладав відомі та популярні аргументи, що використовувалися українськими інтелектуалами того часу в політичних дискусіях і памфлетах. Такий підхід був прийнятий ним у період його знайомства з діяльністю «Старої Громади» (громадянського об'єднання української інтелігенції у Києві, що займалося культурно-просвітницькою роботою в період 1856–1876 рр. і була заборонена у відповідності до Емського указу)⁵⁹.

Поряд з цим його рефлексії про роль народів і націй відображають вплив соціалістичної ідеології. Марксизм інтерпретувався як чинник, що знижував націоналізм «трудової людини», показуючи шкідливість ідеї національності⁶⁰. Відомо, що теоретики марксизму визнавали пріоритет національного питання для пригноблених народів над соціальним звільненням. Фрідріх Енгельс розглядав слов'янські народи як «неісторичні», тобто такі, що можуть бути асимільовані і підпорядковані «історичними»⁶¹. Визвольний рух в Центральній і Східній Європі розумівся як процес, що суперечить закономірностям загальноєвропейської історії. Таке звуження рамок політичного дискурсу дуже легко сприймалося представниками саме «неісторичних» народів, які, використовуючи марксистські постулати, конструювали власні національні гасла. Це відбувалося в силу переконаності, що саме прогресивні західні ідеї являються найбільш адекватними для модернізації суспільства. Інтелектуали, революціонери і діячі національних рухів Центральної і Східної Європи були епігонами західної думки, використовуючи їх категорії, формулювання і пояснювальні моделі для опису суспільних процесів і конструювання історичних перспектив. Кримський у цьому випадку не був винятком. Можна стверджувати, що якщо ворогом українського націоналізму Кримський вважав не російський націоналізм чи імперський шовінізм, а космополітизм, то його міркування — приклад суперечливих переконань.

Найбільшим парадоксом його каталогу ідей виглядає звернення до концепції федералізму, як нової моделі відносин між імперіями і «малими» націями. Ця модерна ідея була реакцією на централізацію влади, секуляризацію суспільної свідомості та розвиток капіталізму. В умовах Центральної і Східної Європи федералізм був однією з ідеологій звільнення, своєрідним компромісом між національними вимогами і імперськими реаліями. Використання федералістської концепції дозволяло ставити «українське питання» в широкий міжнародний контекст, пов'язуючи завдання національного звільнення зі справою політичної лібералізації та суспільного розвитку всієї Східної Європи⁶².

---

⁵⁹ Чорновол І. Політичні концепції київської «Старої Громади»: від проросійського народництва до «нової ери // Сучасність. 2000. — № 1. — С. 145–154.

⁶⁰ ІР НБУВ. — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 6.

⁶¹ Ф. Енгельс, Письмо Э. Бернштейну. 22, 25 февраля 1882 г. у кн.: Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е издание. — В 50 тт. — Т. 35. — Москва, 1963. — С. 228–236; R. Rosdolsky, Engels and the «Nonhistoric» Peoples: the National Question in the Revolution of 1848. — Glasgow: Critique books, 1987. — 220 p.

⁶² Лисяк-Рудницький І. Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 2. — Київ, 1994. — С. 19.

Кримський спробував запропонувати своє розуміння федералізму. У цьому питанні він спирався на позицію німецького історика Георга Г. Гервінуса про важливість перетворення Німеччини в федерацію великих держав, «ібо федерації соединяют всегда больших и малых государств и представляю самую надежную гарантию всеобщей свободы и мирного распространения образованности во всех ее видах»⁶³. Також він відзначав, що подібні федеративні погляди висловлював Михайло Драгоманов щодо Росії (у книзі «Историческая Польша и великорусская демократия», Женева, 1881)⁶⁴. Фактично він звеличував державотворчу практику Кайзеррейху, що формувалася як національна держава. Кримський захоплювався не класичним федералізмом, а його націоналістичним втіленням. Учений оцінював події в Російській імперії XIX ст. як глибоку політичну реакцію, що виражалася в централізації влади російського самодержавства. Для цього він порівнював самодержавство і європейські національні практики, де на початку XX ст. саме федералізація цивілізованих народів при збереженні їхньої політичної та культурної самобутності мала широкі перспективи⁶⁵.

У 1903 році ідея федеративного союзу держав знайшла нових спікерів на європейському континенті, одним з яких був відомий норвезький письменник Бйорнстєрне Бйорнсон, що отримав в цьому ж році Нобелівську премію з літератури. Його постать стала символом норвезької самобутності і національного руху. Однак в 1903 році, коли відділення Норвегії від Швеції ставало реальністю, Бйорнсон виступив за примирення і помірність у відносинах між країнами. Він зайняв таку позицію під впливом німецької філософської думки, де питання федералізації був одним з найбільш обговорюваних в середовищі інтелектуалів. Для Бйорнсона федеративний союз німецьких народів — грандіозна мрія, втілення якої здатне забезпечити «всесвітній мир»⁶⁶.

Ідея федералізму в уявленні Кримського була легальною формою демократизації держави, встановлення «справедливих» відносин між центром і периферією. У цьому плані він використовував уже класичний для ідеологій українського національного руху приклад боротьби Ірландії за незалежність від Британської імперії⁶⁷. Кримський бачив федералізацію способом творення нації за рахунок інших націй. Він погоджувався з Дж. Міллем, що політичні кордони повинні збігатися з національностями⁶⁸, які він, суперечачи сам собі, пов'язував не з етнічністю, а з громадянськими і людськими цінностями. Приймаючи позицію Драгоманова, він розглядав федералізм одним із способів протистояння імперіям, бюрократизації та централізові влади⁶⁹. Можна припустити, що Кримський вважав федеративну державу найбільш демократичним і освіченим втіленням національної держави.

---

⁶³ ІР НБУВ. — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 38 зв.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ ІР НБУВ. — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 10.

⁶⁶ Там само. — Арк. 39.

⁶⁷ Там само. — Арк. 10 зв.

⁶⁸ Там само. — Арк. 19.

⁶⁹ Там само. — Арк. 20.

Тому його прихильність і симпатія до німецького федералізму зрозуміла. Він пропонував обрати її як національну ідеологію на протигагу російському космополітизмові. У цьому плані у досвіді галицького національного руху він знаходив підтвердження правильності своїх висновків. Як і багатьох наддніпрянських діячів, Кримського цікавили питання розвитку визвольного руху в Східній Галичині. Називаючи галицьке населення «русинами»⁷⁰, він розглядав австрійську Україну як «место, где украинская идея не имеет на себе российских оков»⁷¹.

У своїх міркуваннях Кримський послуговувався багатьма стереотипами щодо Габсбурзької імперії, що були популярні у російському революційному середовищі і українському національному русі. Австро-Угорщину він уважав правовою країною зі свободою друку і вільною громадською думкою⁷². Така оцінка пояснюється міфом про «добру бабусю Австрію» і політикою Габсбургів щодо інших національностей, яка мала більш лояльний характер, аніж у Росії. Кримський писав, що під скіпетром Габсбургів русини отримали хоч «якусь конституцію» і завоювали певні права у сфері культури. Тому головним результатом «Весни народів» 1848 року в Східній Галичині було обґрунтування «народної ідеї», що відобразилася у творчості письменників Григорія Квітки-Основ'енка, Марка Вовчка, Тараса Шевченка⁷³. Після 1848 року русини, які в своїй більшості і пізніше не могли визначитися серед різних національних альтернатив уперше з'явилися на сцені модерної європейської історії як українці⁷⁴.

Паралельно, Кримський відзначав сильний вплив російської України та її національних діячів на «українізацію» галицького руху, виділяючи їх вирішальну роль⁷⁵. Однак у Галичині з часом цей вплив відобразився у формуванні двох політичних таборів галицького руху: це «староруський», до якого належала фракція «москальофільська»; і народовський або українофільський⁷⁶.

Приклад галицької політичної боротьби переконував Кримського в можливості об'єднання українських земель в майбутньому. Адже те, що «Галиція отошла к Австрии» було історичним щастям⁷⁷. Однак все було набагато складніше. Імперський досвід діячів національних рухів тільки формував передумови такої евентуальної соборності. Мав рацію щодо до цього питання австрійський історик Андреас Каппелер, стверджуючи, що жоден з варіантів імперської «національної політики» не досяг мети - інтеграції периферії⁷⁸.

---

⁷⁰ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 22407. — Арк. 4, 5.

⁷¹ Там само. — Арк. 1.

⁷² ІР НБУВ. — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 64 зв.

⁷³ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 22407. — Арк. 8.

⁷⁴ Шпорлюк Р. Указ. соч. — С. 13.

⁷⁵ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 22407. — Арк. 8.

⁷⁶ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 22407. — Арк. 10.

⁷⁷ ІР НБУВ. — Ф. 36. — Спр. 660. — Арк. 64 зв.

⁷⁸ Каппелер А. Центры и элиты периферий в Габсбургской, Российской и Османской империях (1700–1918 гг.) // *Ab Imperio*. — № 2. — 2007. — С. 55.

Розглянуті політичні уявлення Агатангела Кримського мали місце на рівні його внутрішніх переконань, які він з обережністю проявляв у повсякденному житті. Він віддавав перевагу професійній діяльності — сходознавству і філології, аніж політичній або революційній діяльності. Можна стверджувати, що проаналізований рукопис залишився тільки спробою дати оцінку змінам в політичному житті імперії Романових і Європи. Поряд з цим, розкривши нам потаємні політичні міркування Кримського.

Відповідаючи на питання, чому сходознавець і філолог звернувся до проблеми «сучасного» українства, можна зробити наступні висновки. По-перше, для Кримського «українське питання» являлося подразником й однією з ідей політичної опозиції у самодержавній Росії. Його сутність він доповнював різко негативним ставленням до Росії і конструюванням колоніального міфу про Україну під її владою. Очевидно, що рукопис «Что такое современное украинство?» можна розглядати як наукову містифікацію, оригінальний публіцистичний твір, можливо, написаний в дивному жанрі, памфлет з критикою сучасних ідей і концепцій, але аж ніяк не «простий» науковий трактат.

По-друге, в уявленнях Кримського тодішнє українство — це нація, об'єднана кров'ю і стражданнями селянства. Він уважав, що живе в епоху народження націй у Європі, тому для нього національність не є рисою вільної людини, а радше самоочевидним явищем. Для політичних реакцій Кримського характерний жорсткий прогресизм, коли взаємовідносини між народами розглядалися важливою складовою політичної модернізації людської цивілізації. Судячи з презентації своїх текстів і листів, він використовував усі можливі пояснювальні схеми епохи, починаючи від марксизму до романтичного народництва. Цей неструктурований набір ідей свідчить про контроверсійне розуміння політичних процесів.

По-третє, Кримський осмислював європейську історію процесом, де кожна нація стає «культурною» та «історичною». Український націоналізм Кримського надавав мові та розвитку культури особливе значення, як чинникам, що робили «історичні» нації Європи спікерами прогресу. У цьому плані для нього характерний саме лінгвістичний націоналізм, як ідеологія боротьби з імперіями, спосіб досягнення «історичної справедливості» між народами Центральної і Східної Європи.

По-четверте, в уявленнях Кримського політична ситуація і перспективи українського руху в Російській імперії пов'язані з обґрунтуванням агресивної програми, в якій класичний націоналізм з обмеженням політичних прав інших народів тісно переплітався з соціалістичним догматизмом, а антиросійські міфологеми ставили питання про природний характер національних устремлень і можливості революційних перетворень.

Для Кримського така колоніальна платформа була найбільш реальною лінією національної боротьби українців. Його погляд на нації і націоналізм відображав головні позиції ідеології визвольного руху, коли все українське визнавалося як неросійське. Звернення до федералізації ґрунтувалося на досвіді «історичних» націй, що зближувало українську ситуацію з європейською.

The article presents an analysis of political ideas by famous Ukrainian orientalist and philologist Agatangel Krymsky, also presents a textual analysis of the manuscript «Что такое современное украинство?», where the author describes the various ideological trends and formation of the ideology of modern Ukrainians.